

Iwona Pietrziewicz

Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

ORCID 0000-0002-2479-6918

Mundus librorum w Nieświeżu.

Magnacka tożsamość a duchowość zakonna

„W pierwszym półwieczu postępów reformacji odpowiedź wiernej tradycji rzymskiego Kościoła większości w Rzeczypospolitej, jak i w innych krajach europejskich, wydawała się słaba i pasywna. Przyczyn tego stanu rzeczy było wiele, a jedną z ważniejszych okazywała się i ta, że przecież dopiero dekrety soborowe ostatecznie i autorytatywnie wytyczyły granicę ortodoksji, trwające zaś od dekad dyskusje w łonie humanizmu chrześcijańskiego... poddane zostały nieuchronnej w tej sytuacji konfesjonalizacji” – pisze Mirosława Hanusiewicz-Lavalle – a przełamywanie tego stanu wiąże z procesem definiowania tożsamości katolików świeckich „w wielowyznaniowym, ale i tolerancyjnym społeczeństwie Rzeczypospolitej polsko-litewskiej”¹.

Religijność zróżnicowanych środowisk budowała się nie tyle w kontekście dysput teologicznych, co określonej rzeczywistości społecznej. Na indywidualną pobożność wpływała pozycja społeczna, region zamieszkania i jego urbanizacja, gęstość rzymskokatolickiej sieci parafialnej, oddziaływanie ośrodków różnowierczych czy trwałość tradycji pogańskich². Interesującym przykładem budowania religijności magnackiej jest Nieśwież – miasto Radziwiłłów, a jednocześnie ośrodek działania szeregu placówek zakonnych, zwłaszcza zaś promowanych przez Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła jezuitów³. Jego decyzje związane z porzuceniem kalwinizmu i przywróceniem wyznania katolickiego w odziedziczonych dobrach, uzewnętrzniany poprzez zaangażowanie

1 M. Hanusiewicz-Lavalle, *Dawne i nowe. Tożsamość wyznaniowa katolików świeckich w potrydenckiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Formowanie kultury katolickiej w dobie potrydenckiej. Powszechność i narodowość katolicyzmu polskiego*, red. J. Dąbkowska-Kujko, Warszawa 2016, s. 106–107.

2 Tamże, s. 114. Por. S. Bylina, *Kościół a kultura ludowa w Polsce późnego średniowiecza*, [w:] *Literatura i kultura późnego średniowiecza w Polsce*, red. T. Michałowska, Warszawa 1993, s. 197–216; tenże, *Jak gdyby wśród pogan i heretyków. Polityka potrydenckiego Kościoła wobec religii ludowej i jej osobliwości w Rzeczypospolitej*, [w:] *Staropolski ogląd świata. Rzeczpospolita między okcydentalizmem a orientalizacją*, t. 2, red. R. Kołodziej, F. Wolański, A. Marszałek, Toruń 2009, s. 31–42.

3 T. Kempa, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616). Wojewoda wileński*, Warszawa 2000.

polityczne i społeczne model katolika rozumianego jako *miles christianus* w dużej mierze kształtowało pozostawanie pod wpływem duchowości jezuickiej⁴. Specyficzne formy dewocji, rekomendowane zachowania i wybory stosowane przez przedstawicieli stanów wyższych zdecydowanie różniły się od tych wybieranych przez ludność wiejską. Warunkowały je nie tylko wykształcenie, ale i mocno zróżnicowany kontakt z przedstawicielami środowisk kościelnych. Wolne tempo rozwoju organizacji kościelnej na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego wyraźnie przełamywały zakony łaćńskie, zarówno męskie, jak i żeńskie, zwłaszcza w okresie szeroko zakrojonej reformy Kościoła katolickiego, zwanej odnową potrydencką⁵.

I choć dynamika rozwoju poszczególnych grup zakonnych w Wielkim Księstwie Litewskim była bardzo zróżnicowana, to trzeba podkreślić, że na tych terenach, gdzie sieć parafialna była słabo rozwinięta, klasztory często przejmowały funkcje kościołów parafialnych i uzupełniały niedobry duchowieństwa, powstałe jeszcze podczas reformacji⁶. Ich aktywność warunkowało uzyskanie poparcia władz kościelnych i świeckich, co wpisywało się szerzej w zjawiska takie jak na przykład patronat i mecenat, widziane w szerszej formule szlachecko-kościelnego klientalizmu. Światopogląd księcia oraz innych przedstawicieli wyższych warstw społecznych od XVI w. wyraźnie wpisuje się w zjawisko stopniowego, naturalnego spolszczenia, a szerzej procesu europeizacji Litwy wynikającego wprost z relacji z Polską⁷.

Dla Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła i jego dziedziców ideały moralne i indywidualna religijność będą elementami budowania ziemskiego ładu podporządkowanego wartościom utożsamianym z Kościołem katolickim, nie w duchu walki z protestantyzmem, konfrontacyjnie, ale restytucji katolicyzmu wedle potrydenckich założeń odnowy Kościoła oraz autentycznej, indywidualnej pobożności. Unaoczniał je mocno już w samym zamyśle urbanistycznym miasta prywatnego, jakim był Nieśwież. Jego struktura oparta była na wyeksponowaniu czterech budowli sakralnych – co miało odzwierciedlać realizację koncepcji religijno-symbolicznej stworzenia miasta

4 W przedmowie od tłumacza Kasper Wilkowski omawia dokładnie okoliczności fundacji zakonnych w Nieświeżu. Zob. [Miquel Comalada], *Desiderosus abo ścieszka do miłości Bozey y do doskonalosci zywota chrzescianskiego. Dialog [...] z hiszpańskiego [...] teraz na polski nowo przełożony...* [przez Kasptra Wilkowskiego], Andrzej Piotrkowczyk, Kraków 1589, [k. II–XII]; T. Bernatowicz, *Miles Christianus et Peregrinus. Fundacje Mikołaja Radziwiłła „Sierotki” w ordynacji nieświeskiej*, Warszawa 1998.

5 I. Pietrzekiewicz, *Kultura książki w zakonach męskich Wielkiego Księstwa Litewskiego XV–XVIII wieku*, Kraków 2019, s. 60–61. Zob. też T. Kempa, *Wobec kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, Toruń 2007.

6 I. Pietrzekiewicz, *Kultura książki w zakonach męskich...*, s. 62–73; R. Witkowski, *Rzecz o życiu zakonnym w Wielkim Księstwie Litewskim od XV do XVIII w. (wzmocnienie czy osłabienie litewskiej tożsamości w ramach Rzeczypospolitej szlacheckiej?)*, [w:] *Lietuvių – lenkų santykiai amžių tėkmėje Istodinė atmintis. Stosunki polsko-litewskie na przestrzeni wieków Pa-mięć historyczna*, red. J. Volkonovski, R. Gaidis, Vilnius 2009, s. 76–102.

7 E. Gudavičius, *Geneza polskiego fenomenu kulturowego na Litwie*, [w:] *Pozostawione historii. Litwini o Polsce i Polakach*, red. K. Korzeniewska, V. Sirutavičius, Kraków 1999, s. 26–35.

wzorowanego na Rzymie z jego czterema bazylikami większymi⁸. Postawa religijna Radziwiłła, jego zainteresowania artystyczne, działalność polityczna, społeczno-ekonomiczna oparte zostały na koncepcji *principis christiani*, promowanej w tekstach „tacytystów drugiej połowy XVI w.: Lipsjusza, Bellarmina, Bodina, Ribandeneiry. Radziwiłł poznał ich poglądy m.in. dzięki lekturze – książki Bellarmina i Lipsjusza były przechowywane w bibliotece księżęcej. Znalazło to swoje odzwierciedlenie w dążeniu do centralizacji i wzmocnieniu władzy księcia w jego majątku oraz w uniezależnieniu go w obrębie Wielkiego Księstwa Litewskiego”⁹.

Skupienie na kwestii relacji księcia Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła i jego dziedziców oraz rodziny z Kościołem rzymskokatolickim pozwala dostrzec ich szczególne znaczenie dla rozumienia własnej tożsamości w kontekście *sacrum* i nakładanych na wierzącego obowiązków rodzinnych, obywatelskich czy politycznych. Trzeba również podkreślić pojawienie się w Rzeczypospolitej nowego modelu kobiety i „wielkiej damy, która jednak nie kontentuje się powinnościami domowymi czy nawet rozrywkami dworskimi, ale – niczym apostołki reformacji w północno-zachodniej Europie – osobiście włącza się w dzieło odnowy chrześcijaństwa”¹⁰. Zaangażowane osobiście, nie tylko hojnie wspierały duchowieństwo diecezjalne i zakonne, ale oczekiwały adekwatnych pobożnych lektur, wsparcia w organizacji życia religijnego swojej rodziny. Śladami dokumentującymi ich zaangażowanie w wspieraniu reformy Kościoła są dedykacje autorów, przypominanie ich zasług w drukach panegirycznych i okolicznościowych.

Patronat i mecenasowskie zaangażowanie pozwoliły na mocne osadzenie się w Nieświeżu kilku istotnych zakonów łańciskich, a ich działalność współtworzyła procesy, obejmujące wszystkie obszary życia, które przyniosły istotne i długotrwałe zmiany w życiu mieszkańców okolicznych ziem. Prawo patronatu nad licznymi beneficjami kościelnymi oraz mecenat wiązały się z ożywioną działalnością fundatorską Radziwiłłów aż do połowy XVIII w.: „Przy prowadzeniu działalności duszpasterskiej w Nieświeżu i jego okolicach jezuita nie byli osamotnieni. Z inicjatywy «Sierotki» w stolicy ordynackiej powstały bowiem cerkiew unicka p.w. Ducha Św., klasztor benedyktynek z kościołem św. Eufemii oraz konwent bernardynów z kościołem

8 T. Bernatowicz, *Miles Christianus et peregrinus...*; M. Sas, *Nieśwież*, [w:] *Miasta wielu religii. Topografia sakralna ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, red. M. Jakubowski, M. Sas, F. Walczyna, Warszawa 2016, s. 237–246. Koncepcję tę w części realizował będzie architekt jezuita pochodzenia włoskiego Jan Maria Bernardoni. Zob. S. Bednarski, *Bernardoni Jan Maria*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 1, Kraków 1935, s. 461–462; J. Załęski, *Kolegium jezuitów w Nieświeżu*, „Przegląd Powszechny” 1897, t. 54, s. 239–252; J. Paszenda, *Kościół Bożego Ciała (pojezuicki) w Nieświeżu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1976, t. 21, z. 3, s. 195–216 (przedruk: *Budowle jezuitki w Polsce XVI–XVIII w.*, Kraków 1999, t. 1, s. 279–320). Zob. też T. Bernatowicz, *Kościół i klasztor Benedyktynek w Nieświeżu*, [w:] *Sztuka Kresów Wschodnich*, red. J. K. Ostrowski, t. 2, Kraków 1996, s. 127–129.

9 J. Niedzwiedź, [rec.: *Tadeusz Bernatowicz, Miles christianus et peregrinus. Fundacje Mikołaja Radziwiłła „Sierotki” w ordynacji nieświejskiej*], „Barok. Historia – Literatura – Sztuka” 2001, t. 8, nr 1 (15), s. 234. Por. T. Bernatowicz, „Biblioteka jest jedną ozdobą...” *Mikołaj Radziwiłł „Sierotka” i książki*, [w:] *Badania księgozbiorów Radziwiłłów*, red. Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, Warszawa 1995, s. 35–54.

10 M. Hanusiewicz-Lavalle, *Dawne i nowe...*, s. 128.

p.w. św. Katarzyny. W 1672 r. Bazyli Bakanowski, podstoli smoleński i gubernator miasta, ufundował klasztor dominikanów. Rok później Michał Kazimierz i Katarzyna z Sobieskich Radziwiłłowie uposażyli tuż pod Nieświeżem benedyktyńskie opactwo Św. Krzyża¹¹. Wyraźną wymowę ideową miały cztery fundacje «Sierotki», które zostały ulokowane na rogach miasta, założonego na planie czworoboku. Obiekt jezuicki zajmował w tym kontekście najważniejszą pozycję, gdyż znajdował się na linii łączącej zamek radziwiłłowski z rynkiem¹². W Nieświeżu istniał więc nie tylko aktywny ośrodek jezuicki, uzupełniony przez Karola Chodkiewicza o dom rekolekcyjny p.w. św. Michała (Rafała) Archaniola oraz kaplicę p.w. św. Izydora, zbudowaną w 1626 r. przez Jana Jerzego Radziwiłła. Prowadził on własne kolegium aż do 1773 r. z teatrem szkolnym, bursą muzyczną, konwiktem dla ubogiej szlachty oraz drukarnią, biblioteką i apteką, którym aktywnie opiekowali się kolejni ordynaci nieświescy: Jan Jerzy, Albrycht Władysław, Zygmunt Karol oraz Aleksander Ludwik, warto też podkreślić starania jego na rzecz ze strony Michała Kazimierza Radziwiłła i jego żony Kazimiery z Sobieskich oraz Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki” z żoną Franciszką Urszulą z Wiśniowieckich. Jezuitom powierzono opiekę nad parafią, poza podstawowymi obowiązkami dbali o nowe formy liturgii, jak na przykład procesje Bożego Ciała, kult Najświętszego Sakramentu, Matki Bożej i świętych swojego zakonu (a zwłaszcza Ignacego Loyoli i Franciszka Ksawerego), organizowali też rekolekcje dla przedstawicieli prawosławnych czy ewangelików przebywających na dworze Radziwiłłów¹³. Działania te uzupełniały aktywne w środowisku klasztoru bernardynów i dominikanów.

Choć Nieśwież pełnił funkcję miasta rodowego, Radziwiłłowie chętnie wspomagały także placówki zakonne w innych swoich dobrach¹⁴. Zachowania te nie powstawały jedynie jako elementy budowy splendoru rodu *splendor familiae*, ale korespondowały z ideami propagowanymi przez środowiska kościelne, aktywnie włączające się w proces odnowy trydenckiej. Podporządkowywano je ówczesnej eklezjologii rozwiniętej przez Roberta Bellarmina, a w Rzeczypospolitej upowszechnionej w pracy Piotra Skargi *O jedności Kościoła Bożego*, która po raz pierwszy, dzięki wsparciu Mikołaja

11 Katarzyna Radziwiłłowa, siostra króla Jana III Sobieskiego, była osobą, aktywną w kręgu rodzinnym i w sferze publicznej, znaną patronką artystów i fundatorką. Zob. J. Pietrzak, *Księżna dobrodziejka. Katarzyna z Sobieskich Radziwiłłowa (1634–1694)*, Warszawa 2016.

12 A. Mariani, *Duszpasterstwo jezuitów nieświeskich w XVII–XVIII wieku. Między ideałem potrydenckim a lokalnymi uwarunkowaniami*, „Rocznik Lituanistyczny” 2016, t. 2, s. 47–91. W tekście autor uporządkował bogatą literaturę na temat działalności jezuitów w Nieświeżu.

13 T. Bernatowicz, *Miles christianus et peregrinus...*, s. 59–73; T. Kempa, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka...*, s. 147–149; M. Bączkowski, *Akademia rycerska w Nieświeżu i radziwiłłowskie korpusy kadetów w XVIII wieku*, „Wiek Oświecenia”, 10 (1994), s. 17–50; A. Mariani, *Duszpasterstwo jezuitów nieświeskich...*; I. Kadulska, *Teatr radziwiłłowskiego kolegium jezuickiego jako kronika książęcego rodu*, [w:] *Literatura, historia, dziedzictwo. Prace ofiarowane profesor Teresie Kostkiewiczowej*, red. T. Chachulski, A. Grześkowiak-Krwawicz, Warszawa 2006, s. 380–387.

14 Tabelaryczne zestawienie dotyczące fundacji i donacji z XVII w. zob. K. Stojek-Sawicka, *Duchowieństwo katolickie w życiu Radziwiłłów nieświeskich w XVIII wieku*, Toruń 2001, s. 130–143.

Krzysztofa Radziwiłła, ukazała się w Wilnie w roku 1577¹⁵. Akcentował w nim autor powszechność Kościoła rzymskiego, jego trwałość i integralność jako przeciwwagę dla wielu okazjonalnych odłamów i sekt oraz wskazywał, na poziomie retorycznym, liczne analogie z ziemskim porządkiem i hierarchią władzy. Skarga pisze: „Chrystus niewiedomie naucza i Duchem Świętym zakrytym Kościół swój sprawuje jakoby przez listy [...], tak jako król, w Polsce siedząc, Litewskie Księstwo abo inflancką ziemię, w których nigdy może obecnie nie postać, przez wojewody i listy swe rządzi”¹⁶. Nie trudno zauważyć realizację tych idei u promotora tej edycji – księcia Radziwiłła – który przez całe swoje życie pozostawał regalistą i promotorem zachowania określonego porządku prawnego-społecznego.

Jeśli na najwyższych piętach hierarchii stanowej indywidualne formy pobożności były rekomendowaną regułą zachowań, to towarzyszyło im równoległe aktywne wcielanie ich w życie społeczne zależnej społeczności: szlachty, mieszczan czy ludności wiejskiej. Praktyki pobożnościowe dużej ich części sprowadzały się jedynie do rytuału mszalnego – jednak otoczenie społeczne zachęcały spektakularne uroczystości kościelne, opieka charytatywna, działalność bractw religijnych czy wspólnot tercjar-skich. Miejscowi jezuiti propagowali rekolekcje oraz ćwiczenia duchowe według św. Ignacego Loyoli wśród przedstawicieli wyższych warstw społecznych, duchowieństwa świeckiego i innych zakonów¹⁷. Wielkie znaczenie dla działalności misyjnej oraz finalizowania konwersji osób powiązanych z dworem książęcym, przede wszystkim oficerów milicji i garnizonu radziwiłłowskiego, lekarzy czy służby miejscowej szlachty miało także posługiwanie się przez zakonników językiem niemieckim oraz orientacja w aktualnej literaturze kontrowersyjnej¹⁸. Regionalnie rywalizujące z sobą w pewnym sensie klasztory propagowały kult Najświętszej Maryi Panny oraz świętych i błogosławionych własnych zakonów, co w związku z podniesieniem wartości sztuki sakralnej dla budzenia uczuć religijnych przyczyniało się do mnożenia tzw. mszy prywatnych, a co za tym idzie do wzrostu liczby ołtarzy w świątyniach¹⁹.

W Nieświeżu kwitło również życie bractw ascetycznych, maryjnych czy różańcowych itp. oraz konfraterni, które równocześnie organizowali zarówno jezuita, bernardyni, jak i dominikanie²⁰. Działania te były wyraźnie ukierunkowane na rozwój

15 P. Skarga, *O Jedności Kościoła Bożego pod jednym Pasterzem [...]*, w Wilnie: z Drukarni [...] Mikołaja Chrystopha Radziwiłła [...], 1577.

16 P. Skarga, *O rządzie i jedności Kościoła Bożego pod jednym pasterzem i o greckim i ruskim od tej jedności odstąpieniu [...]*, Andrzej Piotrkowczyk, Kraków 1590, s. 52. Cyt. za M. Hanusiewicz-Lavalle, *Dawne i nowe...*, s. 112.

17 A. Mariani, *Duszpasterstwo jezuitów nieświeskich...*, s. 61–62. O znaczeniu dla rozwoju duchowego ćwiczeń ignacjańskich zob. S. Szczukowski, „Ćwiczenie się nabożeństwie”. *Ignacjański modus vivendi w kazaniach Tomasa Młodzianowskiego*, [w:] *Wzorce osobowe w dawnej literaturze i kulturze polskiej*, red. B. M. Puchalska-Dąbrowska, E. A. Jurkowska, Białystok 2018, s. 241–254.

18 A. Mariani, *Duszpasterstwo jezuitów nieświeskich...*, s. 66.

19 Tamże, s. 69.

20 A. Mariani, *Udział elit w bractwach jezuitów prowincji polskiej i litewskiej. Kontrola z góry czy organizacja od dołu?*, „Zapiski Historyczne” 2012, t. 77, z. 1, s. 26–39.

pobożności indywidualnej. Kult patronów, aktywny udział w różnego rodzaju bractwach tworzyły społeczną przestrzeń dla jak najbardziej indywidualnego rozwoju swoich członków. Ważnym elementem udziału w liturgii mszalnej w niedziele i święta, w czasie potrydenckiej odnowy będzie słuchanie pieśni i podstawowych modlitw oraz kazania w języku polskim²¹. W tle tych aktywności funkcjonowała literatura, mająca z reguły charakter sytuacyjny i okolicznościowy, powiązany z życiem dworu, upamiętnianiem konkretnych osób, co wybitnie potwierdzają publikacje powstałe oraz gromadzone w kręgu nieświeskich Radziwiłłów²².

Wszystkie te elementy wskazują bezpośrednio na znaczenie indywidualnej religijności rozumianej jednak jako powołanie do szerszego oddziaływania na rzecz umacniania Kościoła potrydenckiego. To na styku działania struktur kościelnych oraz zaangażowanych warstw wyższych tworzony jest aktywny ośrodek odnowy życia religijnego. Konieczność współdziałania „rozumielem przedstawicieli zakonów o charyzmacie apostołskim i ewangelizacyjnym, na czele z jezuitami i dominikanami”. Gotowość jezuitów do akulturacji, elastyczność ich praktyki duszpasterskiej, uwzględniającej zmieniające się w czasie oczekiwania najbliższego środowiska, stymulowała aktywność religijną świeckich w budowaniu nowego modelu dewocji, „w którym wierzący podejmuje wysiłek kształtowania swej tożsamości tak indywidualnej, jak i kolektywnej”²³.

Szczególne znaczenie miała literatura ascetyczno-mistyczna, zwłaszcza hiszpańska, która kształtowała duchowość kontemplacyjną wiernych. To właśnie ona wpłynęła na indywidualne decyzje Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła, którego jezuitcy przewodnicy duchowi byli jej gorącymi zwolennikami. Popularność duchowości hiszpańskiej, której recepcja w Rzeczypospolitej odbywała się przede wszystkim poprzez dzieła kanonizowanych mistyków i mistyczek dokumentuje również alegoryczne dziełko Miguela de Comalada *Spill de la vida religiosa* anonimowo wydane w 1515 r.²⁴, a w końcu XVI w. spopularyzowane w języku polskim dzięki tłumaczeniu Kaspra Wilkowskiego, konwertyty oraz lekarza księcia Mikołaja Krzysztofa²⁵. Podczas studiów medycznych we Włoszech zainteresował się wiarą katolicką i stopniowo dystansował się od swojego różnowierczego środowiska, co szczegółowo opisał pod koniec życia²⁶.

21 M. Hanusiewicz-Lavalle, *Dawne i nowe...*, s. 113.

22 K. Stojek-Sawicka, *Duchowieństwo katolickie w życiu Radziwiłłów...*, s. 279–297.

23 M. Hanusiewicz-Lavalle, *Dawne i nowe...*, s. 127.

24 [Miquel Comalada], *Spill de la vida religiosa*, Johannes Rosenbach, Barcelona 1515.

25 T. Kempa, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka...*, s. 36–37.

26 „Za powodem Symona Ronenberka, aptekarza krakowskiego [...] i za pozwoleniem rodziców moich byłem we Włoszech — o czym sam ani myślałem i zrazu miałem to za rzecz sumieniu i żywotowi doczesnemu niebezpieczną. We Włoszech, folgując barziej zdrowiu a wiarując się niebezpieczeństwa, takim sumienie swoje daleko zawiódł, żem pewnej nadzieje o zbawieniu żadną miarą mieć niemógł. [...] Zmiękczył Pan Bóg serce moje [...] i naukom i postępkom kościoła powszechnego rzymskiego, rozmyślając i poczęści czytając, przypatrować się począł [...] Za pracą ustną i podaniem pewnych pism od ks. Warszewickiego i, [...] ks. Symona Wysockiego [...] żem [...] i samo pismo ś. pilno czytał i [...] do kościoła ś. przystałem”. Cyt. za A. Brüchner, *Różnowiercy polscy. Szkice obyczajowe i literackie*, Warszawa 1905,

Tekst pt. *Desiderosus abo Ścieżka do Miłości Bożej* tłumacz, były luteranin i arianin, dedykował „Sierotce”, odwołując się w długiej przedmowie do zasług księcia i jego rodziny, poparcia papieża Grzegorza XIII dla jego fundacji kościelnych, w tym budowy jezuickiego kolegium, w bibliotece którego odnalazł zachowany egzemplarz Comalady²⁷. Jego nawrócenie odbywało się również w środowisku jezuickim i pod wpływem trydenckich idei religijnych. Duży wpływ na Wilkowskiego miał Zacheusz Pikarski, kanonik płocki i warszawski, na którego dworze w Lublinie pełnił funkcję lekarza i gdzie poznał jezuitów Stanisława Warszewickiego oraz Szymona Wysockiego. Dyskusje z nimi oraz lektura, docenienie łacińskiej liturgii, prywatna modlitwa i medytacja doprowadziły do konwersji Wilkowskiego²⁸.

Podejmując się tłumaczeń, przygotowując autorskie teksty stawał po stronie żarliwych orędowników kontrreformacji. Zainteresowanie bieżącym życiem Kościoła przyczyniło się do edycji w książęcej drukarni *Dziesięciu wywodów* Edmunda Campiona, jezuickiego męczennika straconego w 1581 roku²⁹. Zainteresowania czytelnicze, przygotowanie wyżej wymienionych tekstów dla polskiego czytelnika potwierdza wybitnie realizację przez Wilkowskiego modelu duchowości rekomendowanej przez jezuitów indywidualnej formacji religijnej³⁰. Pozostaje typowym katolikiem doby potrydenckiej, ukształtowanym przede wszystkim przez jezuitów, podejmującym bardzo świadomy i indywidualny wysiłek pogłębienia nowo odnalezionej wiary, co więcej – odważnie angażującym się w kontrowersje ze swoim dawnym środowiskiem religijnym³¹. W kręgu jezuitów Wielkiego Księstwa Litewskiego drukowane były także pisma Ignacego Loyoli³² czy Ludwika

s. 129–131. Por. K. Wilkowski, *Przyczyny Nawrocenia do wiary Powszechny od Sekt Nowokrzęzczeńców Samosateńskich [...]*, Wilno: [s., n.], 1583.

27 [Miquel Comalada], *Desiderosus abo ścieszka do miłości Bozey y do doskonalosci zywota chrzescianskiego. Dialog [...] z hiszpańskiego [...] teraz na polski nowo przełożony [...]*. Omówienie tekstu zob. J. Gwóźdźnik, „*Desiderosus*”, czyli o pobożnych staraniach księcia Mikołaja Krzysztofa Radziwiła w tym szereg prace proweniencyjnych, „*Rocznik Biblioteki Narodowej*” 2001, t. 41, s. 161–172.

28 A. Jocher, *Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce*, t. 3, Wilno 1857, s. 88.

29 E. Campion, *Dziesięć wywodów Dla których Edmundus Kampianus z Londynu Societatis Iesv wszystkie Heretiki co nauczeńsze w Angliey, na Dysputatię około wiary wyzwiał*, w Wilnie: w drukarni [...] Mikołaja Chrystofa Radziwiła, 1584.

30 Jednym z ważniejszych tekstów była bestsellerowa *Harfa duchowna* Marcina Laterny, misjonarza, kapelana obozowego, kaznodziei i spowiednika królewskiego, a w końcu męczennika, która do końca XVII w. osiągnęła ponad 20 wydań. Zob. S. Cieślak, „*Harfa duchowna*” – modlitewnikowy bestseller jezuita Marcina Laterny (1552–1598), „*Nasza Przeszłość*” 2000, t. 93, s. 23–48; M. Hanusiewicz-Lavalle, *Dawne i nowe...*, s. 126–127.

31 K. Wilkowski, *Przyczyny Nawrocenia do wiary Powszechny od Sekt Nowokrzęzczeńców Samosateńskich [...]*, Wilno: [s., n.], 1583.

32 I. Loyola, *Exercitia spiritualia*, Vilnae: [w drukarni Mikołaja Chrystofa Radziwiła], 1581; E. Poprawa-Kaczyńska, *Ignacjański „modus meditando” w kulturze religijnej późnego baroku*, [w:] *Religijność literatury polskiego baroku*, red. C. Hernas, M. Hanusiewicz, Lublin 1995, s. 259–270.

z Granady³³. Wśród ascetycznych i polemicznych lektur zalecanych i popularnych w środowisku odnotować trzeba również pisma jezuita Mikołaja Łęczyckiego, również konwertyty, który w roku 1631 został prowincjałem litewskim i aktywnie włączał się w propagowanie wiary katolickiej zarówno wśród protestantów, jak i wyznawców prawosławia i unitów³⁴. Zachowane do dziś egzemplarze pochodzące z nieświeskiej biblioteki Radziwiłłów potwierdzają wagę wczesnego piśmiennictwa jezuickiego, w tym takich edycji jak *Biblia* i *Postylla* Jakuba Wujka³⁵, ale również wpływowego doktora Kościoła Piotra Kanizjusza³⁶, filozofa i teologa moralnego Juana Osoria³⁷ czy mocno zaangażowanego w problemy rekatołicyzacji legata papieskiego Antonia Possevina³⁸.

Warto przypomnieć, że promotorem zmian potrydenckich w diecezji wileńskiej był biskup Jerzy Radziwiłł, brat Mikołaja Krzysztofa. Wyraźnie akcentował posługiwanie się aktualnymi zaleceniami Kościoła, np. statutami prowincjalnymi z 1578 r. oraz sięganie po adekwatne pomoce kaznodziejskie, w tym *Postyllę* Jakuba Wujka z 1584 r.³⁹ Biblioteka książąt Radziwiłłów w Nieświeżu, ongiś największa biblioteka prywatna w Rzeczypospolitej Obojga Narodów, istniała tu w otoczeniu innych, kształtowanych przez ośrodki, w których pismo i tekst były koniecznym elementem religijnej komunikacji wewnętrznej i tej nakierowanej na zewnątrz. Jednak oba te środowiska utrzymywały bliskie relacje, współpracowały z sobą nie tylko w zakresie tworzenia tekstów, ich druku, ale też gromadzenia bibliotek, darów czy zakupów nowych zbiorów oraz ich wymiany. Jak bardzo zróżnicowanymi kolekcjami dysponowały miejscowe klasztory wskazują poniższe dane. I tak jezuici, mimo zniszczeń podczas wojen północnych oraz konfliktu z Moskwą, w chwili kasaty dysponowali ok. 15 000 książek⁴⁰, bernardyni w latach 1662–1819 posiadali od 26 do prawie

33 Luis de Granada, *Zwierciadło człowieka chrześcijańskiego. To jest rozmyślanie nabożne na każdy dzień przez cały tydzień, które wiodą człowieka do uznania siebie samego, y poprawy żywota*, w Wilnie: w Drukarni Akademickiej, 1594.

34 M. Łęczycki, *Gloria S. Ignatii Societatis Jesu fundatoris, Quam ei, Divino beneficio, peperit, tum eius admirabilis Sanctimonia, miraculis et Canonizatione confirmata; tum S. Francisci Xaverii, ejus socij et spiritualis filij*, Vilnae: typis Academiae, 1624; tenże, *Florilegium piarum meditatorum in coronam Lechiaae procerum destinatum*, Vilnae: typis Academicis 1713; tenże, *Medytacje nowym i doskonałym sposobem dla większej rozmyślających wygody na każdy dzień całego roku*, Wilno: W drukarni Akademii Wileńskiej Societatis Jesu, 1727; tenże, *Elementa vitae sanctae juxta quatuor principia perfectionis*, Vilnae: typis Academiae, 1763.

35 *Biblia to jest Księgi starego y nowego testamentu, według Łacinskiego przekładu Starożytnego, w Kościele [...] przyjętego...*, w Krakowie: w Drukarni Łazarzowej, 1599; J. Wujek, *Postylle Katholickie o Świętych...*, w Krakowie: w Drukarni Siebeneycherowej, 1584.

36 P. Canisius, *Summa doctrinae christianae. In usum christianae pueritiae*, Parisiis: apud Andreae Wechelium, 1562.

37 J. Osorio, *Concionum*, Antverpiae: Ioannes Keerbergius, 1595.

38 A. Possevino, *Moscovia, et alia opera adversus Catholicae ecclesiae hostes*, [Colonia]: in officina Birckmannica, 1587.

39 I. Pietrzkiwicz, *Kultura książki w zakonach męskich...*, s. 183

40 Po 1660 r. otrzymała księgozbiór Michała Bociewiczza, a w latach 70. XVII w. została uporządkowana. W 1712 r. zakupiono dla niej książki za 2000 złp. Po kasacie zbiory przekaza-

2000 dzieł⁴¹, benedyktyni w latach 1804–1848 od 18 do około 100 dzieł⁴², dominanie w okresie 1796–1864 od 520 do ponad 2300⁴³, benedyktynek zaś 60 tytułów⁴⁴.

Jak już wspomniano, duszpasterstwo jezuitów nie ograniczało się do wąskiej elity, lecz obejmowało także szersze warstwy społeczne. Istotnym narzędziem oddziaływania na ludzi umięających czytać było subsydiowanie druków, przypisywanie i dedykowanie tekstów, ale też w końcu działalność drukarska. Oficyna założona przez Michała Kazimierza „Rybeńkę” w Nieświeżu w 1750 r. została wkrótce powierzona jezuitom, utrzymując nazwę Drukarnia Radziwiłłowska Societatis Jesu⁴⁵. Drukowała przede wszystkim na potrzeby miejscowego kolegium i własnej prowincji, ale też rodziny Radziwiłłów. Edycje te wpisywały się w typowe sytuacje komunikacyjne oraz wykorzystywanie słowa i pisma w obu środowiskach: kościelnym (głównie

ziano placówkom szkolnym KEN. Zob. L. Grzebień, *Organizacja bibliotek jezuickich w Polsce od XVI do XVIII wieku*, Kraków 2013.

41 Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, rkps 5-1-4530/II *Archivum Conventus Nesvisiensis ad S[anctam] Catharinam Patrum Bemardinatorum post Devastationem Moschovitica[m], [...] 1662*; Национальный исторический архив Беларуси [dalej NIABM], rkps *Regestra Bibliotek po Klasztorach w Gubemij Minskiej leżących znajdujących się 1796 roku*; rkps 1781-27-338 *Akt Wizyty Generalney Dziekańskiej Kościoła S° Krzyża z Klasztorem oraz Wszystkimi [!] do tegoż przynależnościami w Gubemij Mińskiej Powiecie Słuckim położonego Fundacyi JOO. Xiążąt Ichmościów Michała Kazimierza i Katarzyny z Sobieskich Radziwiłłów [...] 1818*.

42 NIABM, rkps 1781-27-283 *Opisanie Kościoła, Klasztoru oraz całego Funduszu tak w Maiątku ruchomym iako i nieruchomym Imc. XX. Benedyktynow w Roku 1804 sporządzone w Nieświeżu u S° Krzyża*; rkps 1781-27-320 *Opisanie Klasztoru y Kościoła Nieswiezskiego S° Krzyża Xięży Benedyktynow z Inwentarzem Wszelkiej Własności do niego należącej z Wyszczególnieniem Sum Funduszowych [...] oraz Opisanem Folwarku Kokorycz z całym Inwentarzem onego [...]*; rkps 1781-27-372 *Akt Wizyty Generalney Kościoła i Klasztoru Sm Krzyskiego Benedyktyńskiego pod Rządem Opata [...] Amata Janowskiego zostającego Fundacyi J OO. [...] Xiążąt Radziwiłłów w Gubemii Minskiej w Powiecie Słuckim położonego [...] 1820*; Vilniaus universiteto biblioteka, rkps 4-35682 (A-2322), *[Kronika] Święto Krzyscy Benedyktyni pod Nieświeżem, 1848 r.*

43 NIABM, rkps 1781-32-186 *Regestra Bibliotek po Klasztorach w Gubemij Minskiej leżących znajdujących się 1796 roku*; rkps 1781-27-350 *Akt Wizyty Generalney [!] Nieswiskiego Klasztoru i Kościoła pod Tytułem [!] go Jana Chrzciciela w Mińskiej Gubernii Powiecie Słuckim położonego Fundacyi Stefana Bakanowskiego [...] 1818*; rkps 1781-32-187 *Каталогу монастырских библиотек*; rkps 1781-24-15725, k. 52–122 *Каталог все́м книгам в Библиотеке Несвижского 2. Класного доминиканского монастыря, 1864*.

44 J. Gwioździk, *Staropolski księgozbiór panien benedyktynek z Nieświeża. Z dziejów fundacji Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła Sierotki*, [w:] *Badania księgozbiórów Radziwiłłów. Materiały międzynarodowej sesji Olsztyn 6–7 października 1994 r.* Warszawa 1995, s. 101–110.

45 *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, z. 5: *Wielkie Księstwo Litewskie*, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, Wrocław 1959, s. 214–220; B. Judkowiak, *Z dziejów drukarni nieświeskiej w XVIII wieku*, „Lituano-Slavica Posnaniensia” 1994, t. 6, s. 121–130; T. Sapieha, *Działalność drukarni Radziwiłłów w Nieświeżu*, [w:] *Dwory magnackie w XVIII wieku. Rola i znaczenie kulturowe*, red. T. Kostkiewiczowa, A. Ročko, Warszawa 2005, s. 173–184; B. Judkowiak, *Z dziejów drukarni nieświeskiej w XVIII wieku*, „Lituano-Slavica Posnaniensia” 1994, t. 9, s. 121–130.

rzymskokatolickim) oraz świeckim. Powstawały w ramach ich wzajemnych relacji, które dotyczyły także tworzenia tekstów, ich druku czy gromadzenia. Jezuita pośredniczyli w zamówieniach dla dworu, także tych książkowych, potrafili zmierzyć się z dostarczeniem polskich i zagranicznych nowości wydawniczych, ale też zadbać o opracowanie i edycję tekstów powstających w środowisku dworskim⁴⁶.

Rękopiśmienne kazania, mowy, przemówienia powstawały zarówno w trakcie zdobywania wykształcenia, jak i już w związku z funkcjami pełnionymi w klasztorach i na dworze litewskich Radziwiłłów, a w końcu konkretnymi obowiązkami duszpasterskimi⁴⁷. Konieczność ich realizacji wpływała na motywacje związane z gromadzeniem pomocy niezbędnych do pracy, czy precyzyjniej, z pogłębianiem wiedzy teologicznej i historycznej, a także własnej erudycji. Istotnymi źródłami czy odniesieniami, prócz sygnalizowanego kanonu „tekstów wiary”, były teksty odwołujące się do symboliki, obrazowo, ale i metaforycznie pokazujące osobę czy zjawisko⁴⁸. Wśród edycji, które dokumentują pracę drukarni Radziwiłłów w Nieświeżu odnajdujemy np. *Order Krzyża Gwiazdźistego* przygotowany dla księżny Anny z Mycielskich Radziwiłłowej⁴⁹. Z drukarni nieświeskiej wyszło rzadkie dziś dziełko Franciszka Kolerta *Krynice cudownych łask Maryi z Jurowickich gór wynikające*⁵⁰, propagujące kult NMP w jednym nowo fundowanych rezydencji jezuickich. Z usług oficyny korzystał również teolog jezuickiej

46 K. Stojek-Sawicka, *Jezuici w życiu dworu Radziwiłłów...*, s. 438–439.

47 Taż, *Rola i miejsce utworów panegirycznych w kształtowaniu się wyobrażeń o świętości Domu Radziwiłłowskiego w XVIII wieku*, [w:] *Staropolski ogląd świata*, red. F. Wolański, Wrocław 2004, s. 181–195; taż, *Duchowni katolicy w roli prywatnych nauczycieli i wychowawców na dworze Radziwiłłów nieświeskich w XVIII wieku*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 2006, t. 45, s. 209–230; taż, *Pro remedio animae. Fundacje mszalne Radziwiłłów nieświeskich w XVIII wieku*, „Przegląd Historyczny” 2008, t. 99, z. 3, s. 411–427; taż, *Relacje dominikanów i dominikanek ze środowiskiem magnackim w czasach saskich i stanisławowskich na przykładzie rodu Radziwiłłów nieświeskich*, [w:] *Święty Jacek i dziedzictwo dominikanów*, red. E. Mateja, A. Pobóg-Lenartowicz, M. Rowińska-Szczepaniak, Opole 2008, s. 541–557; taż, *Fundacje dewocyjne Radziwiłłów nieświeskich w XVIII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2007, t. 55, z. 1, s. 33–49; taż, *Jezuici w życiu dworu Radziwiłłów nieświeskich w XVIII wieku*, [w:] *Nad społeczeństwem staropolskim*, t. 1: *Kultura – instytucje – gospodarka w XVI–XVIII stuleciu*, red. K. Łopatecki, Białystok, 2007, s. 429–446; A. Mariani, *Aktywność jezuickich kapelanów nadwornych prowincji litewskiej. Między ustawodawstwem zakonnym a praktyką*, „Rocznik Lituanistyczny” 2015, t. 1, s. 37–82; tenże, *Świat rzeczy jezuitów w Nieświeżu i w Słucku. Między wymogami życia zakonnego a tożsamością szlachecką*, [w:] *XVIII amžiaus studijos*, t. 4: *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė. Visuomenė, kasdienybės istorija*, red. R. Smigelskytė-Stukienė, Vilnius 2018, s. 20–57; *Inwentarze kolegium jezuitów w Nieświeżu oraz jego majątków ziemskich z przełomu roku 1773 i 1774*, oprac. i wstęp A. Mariani, Poznań 2020.

48 I. Pietrzekiewicz, *Kultura książki w zakonach męskich...*, s. 139.

49 *Order Dam Krzyża Gwiazdźistego to jest Historia Postanowienia tego Orderu Jego Ustawy, Święta, y zwykłe Nabożeństwa, niegdyś po Francusku w Roku 1726. Wydane, teraz na Polski język Dla używania Jaśnie Oświeconey Xiężney IMosci Anny z Mycielskich Radziwiłłowej Wojewodźiny Wileńskiej, Hetmanowey Wielkiej [...] przetłumaczone [...]*, w Nieświeżu: w Drukarni Xiążęcej Radziwiłłowskiej u XX. Jezuitow, 1760.

50 F. Kolert, *Krynice cudownych łask Maryi z Jurowickich gór wynikające [...]*, w Nieświeżu: w drukarni jego xiążęcej Mości in Collegio Soc. Jesu, [1755].

provincji litewskiej Jan Korsak, który w 1755 r. opublikował *Trybut powinney wdzięczności Świętemu Kazimierzowi krolewicowi polskiemu*⁵¹. Popularne *Mowy Staropolskie* Jana Stefana Pisarskiego poświęcone Janowi Sobieskiemu ponownie wydano w Nieświeżu⁵². Opiekunowie oficyny zwrócili także uwagę na chętnie czytany modlitewnik *Arka Poczehy Albo Godzinki o Pocieszeniu Nayświętszey Panny Maryi*, opracowany przez prowincjała polskich augustianów, doktora teologii Honorata Górniego⁵³.

Troska o prestiż rodu powiązana z opieką nad twórcami, zainteresowania widoczne w gromadzonych bibliotekach wskazują na zróżnicowane formy mecenatu, który wraz z rozwojem techniki druku coraz częściej polegał na finansowaniu kosztów tłoczenia książki⁵⁴. Przykładem osobistego zaangażowania religijnego wykraczającego poza przyjęte formy patronatu czy mecenatu jest przygotowanie i ogłoszenie przez Albrychta Stanisława Radziwiłła dziełka *Dyskurs nabożny... o wystawianiu Najświętszej Panny Bogurodzicy Mariej*⁵⁵. Powstał on pod wpływem oddziaływania kolejnego z charyzmatycznych jezuitów Andrzeja Boboli, który przez rok był rektorem kościoła zakonnego w Nieświeżu. Szybko wznowiony tekst autor przypisał rodzonej siostrze Krystynie Eufemii Radziwiłłównie, ksieni benedyktynek nieświeskich.

Tworzony w Nieświeżu świat tekstów i książek służył obu tym grupom jako element pamięci niezbędnej do utrwalania doświadczeń i budowania wiedzy o sobie i świecie oraz konstytuowania tożsamości grupowej. Potwierdza on także osobiste zaangażowanie świeckich, choć powiązanych z hierarchią kościelną poprzez indywidualne kariery przedstawicieli rodziny Radziwiłłów w odnowę religijną – to wybór tożsamościowy i prywatny, wewnętrzny – powiązany jednak ze specyficznym rozumieniem roli rodu i budowania *splendor familiae* z uwzględnieniem zróżnicowania narodowościowego oraz konfesyjnego, na który nakładały się odrębności polityczne, ekonomiczne, społeczne oraz kulturowe mieszkańców Wielkiego Księstwa Litewskiego⁵⁶.

Znaczenie duchowości zakonnej, promowanych przez nich postaw, szybkie asocjowanie zmian i umiejętne dostosowywanie się do warunków danego państwa czy regionu, ale też umiejętne wykorzystanie rytu religijnego w celach prestiżowych

51 J. Korsak, *Trybut powinney wdzięczności Świętemu Kazimierzowi krolewicowi polskiemu oyczyzny swoiey Defensorowi doznamemu w różnych potrzebach Patronowi [...]*, w Nieświeżu: w Drukarni Jego Xiążęcey Mości Societatis Jesu, 1751.

52 J. S. Pisarski, *Mowy Staropolskie Nayiasnieyszemu Ianowi Sobieskiemu [...] Teraz znowu w Drukarni Nieswiskiej Radziwiłłowskiej Societatis Jesu Przedrukowane y Iasnie Oswieconemu Xiążęciu Iegomosci Michałowi Radziwiłłowi Wojewodzie Wileńskiemu Hetmanowi Wielkiemu W. X: L. Wnukowi Tegoż Nayiasniejszego Polskiego Monarchy Jako swoiemu Fundatorowi y Mecenasowi Ofiarowane [...]*, Nieśwież: Druk. Radziwiłłowska, [1755].

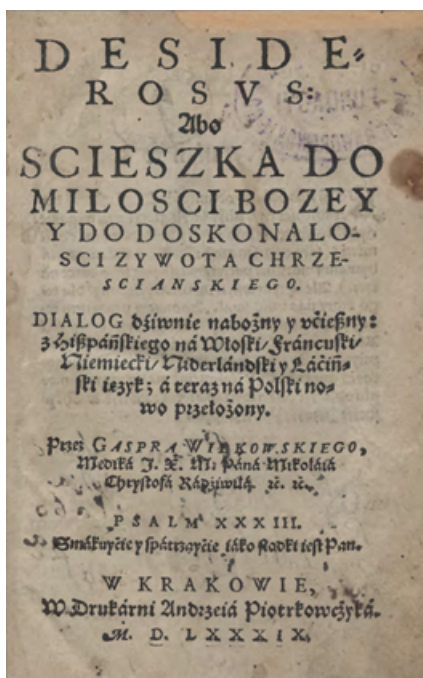
53 H. Górny, *Arka Poczehy, albo Godzinki O Pocieszeniu Nayświętszey Panny Maryi. Wszystkim wiernym, osobliwie w Bractwie Paska Rzemienego Zakonu Braci Eremitow Augustyna Świętego Pocieszenia Panny Maryi będącym [...]*, Nieśwież: Druk. Radziwiłłowska, 1751.

54 I. Pietrkiewicz, *Kultura książki w zakonach męskich...*, s. 139, 143.

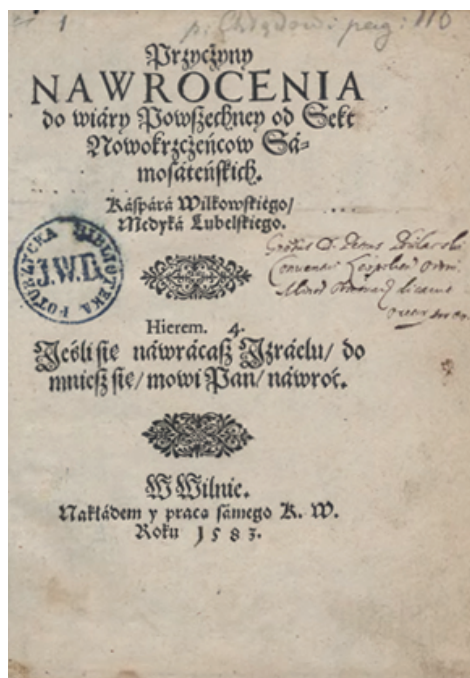
55 A. S. Radziwiłł, *Diskurs nabożny z kilku słów wzięty o wystawianiu Naświętszej Panny [...] święckim, zakonnym, kaznodziejom potrzebny*, w Wilnie, Typis Acad. Soc. Jesu, 1635.

56 R. Frost, *Oksfordzka historia unii polsko-litewskiej. Powstanie i rozwój 1385–1569*, t. 1, Poznań 2018, s. 125–128.

odnajdujemy na dworze nieświeskim, otoczonym tak licznie reprezentowanym klerem zakonnym⁵⁷. Osobiste stosunki z zakonnikami, a zwłaszcza jezuitami, angażowanie ich w edukację dzieci, organizację życia dworu i miasta oraz liczne formy pobożnościowe i charytatywne wskazują na znaczenie wzajemnych relacji: dwór magnacki – zakon. Pozwoliły one na stworzenie z rezydencjonalnej siedziby znaczącego ośrodka cywilizacyjnego, realizującego aspiracje rodu doceniającego rolę religii w procesach kulturotwórczych istotnych dla tożsamości Wielkiego Księstwa Litewskiego⁵⁸.

[Miquel Comalada], *Desiderosus abo ścieszka do miłości Bożej y do doskonałości zywota chrześcijańskiego. Dialog [...] z hiszpańskiego [...] teraz na polski nowo przełożony...* [przez Kaspera Wilkowskiego], Kraków: Andrzej Piotrkowczyk, 1589.

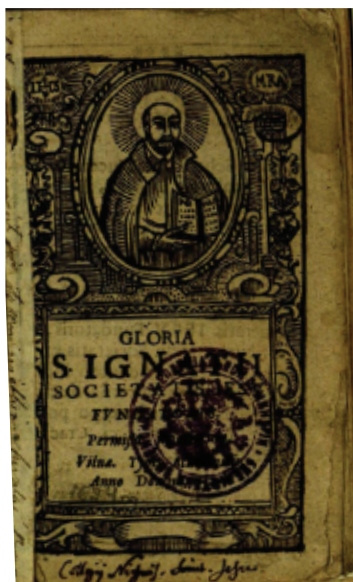
K. Wilkowski, *Przyczyny Nawrocenia do wiary Powszechney od Sekt Nowokrzczeńców Samosaterńskich [...]*, Wilno: [s., n.], 1583.

57 I. Pietrzekiewicz, *Kultura książki w zakonach męskich...*, s. 74–76, 140.

58 Taż, *Książki z kolekcji magnackich w Wielkim Księstwie Litewskim – interdyscyplinarne opracowanie i metodologia badań*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia” 2021, t. 19, s. 35–46.

M. Bacano, *Compendium Manualis controversiarum huius temporis de fide ac religione auctore*, Vilnae: ex typogr. Acad. S. J., 1627.

M. Łęczycki, *Gloria S. Ignatii Societatis Jesu fundatoris, Quam ei, Divino beneficio, peperit, tum eius admirabilis Sanctimonia, miraculis et Canonizatione confirmata; tum S. Francisci Xaverii, ejus socij et spiritualis filij*, Vilnae: typis Academiae, 1624.

I. Loyola, *Exercitia spiritualia*, Vilnae: [w drukarni Mikołaja Chrystofa Radziwiła], 1583.

A.S. Radziwiłł, *Dyszkvrs Nabożny Z kilku słów wzięty o Wystawieniu Naświętszey Panny Bogarodzicy Maryey [...]*, w Krakowie: w Drukarni Łukasza Kupisza, 1650.

Trivmphus Radivilianae aqvilae post triumphum nuper in bethuniana fascia [...], Vilnae: Typis Academicis S. I., 1691.

Bibliografia w wyborze

- Bernatowicz T., „Biblioteka jest jedną ozdobą...” Mikołaj Radziwiłł „Sierotka” i książki, [w:] *Badania księgozbiorów Radziwiłłów*, red. Z. Jaroszewicz-Pierestawcew, Warszawa 1995, s. 35–54.
- Bernatowicz T., *Miles christianus et peregrinus. Fundacje Mikołaja Radziwiłła „Sierotki” w ordynacji nieświeskiej*, Warszawa 1998.
- Hanusiewicz-Lavalle M., *Dawne i nowe. Tożsamość wyznaniowa katolików świeckich w potrydenckiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Formowanie kultury katolickiej w dobie potrydenckiej. Powszechność i narodowość katolicyzmu polskiego*, red. J. Dąbkowska-Kujko, Warszawa 2016, s. 103–144.
- Kempa T., *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616). Wojewoda wileński*, Warszawa 2000.
- Mariani A., *Aktywność jezuickich kapelanów nadwornych prowincji litewskiej. Między ustawodawstwem zakonnym a praktyką*, „Rocznik Lituaniistyczny” 2015, t. 1, s. 37–82.
- Mariani A., *Duszpasterstwo jezuitów nieświeskich w XVII–XVIII wieku. Między ideałem potrydenckim a lokalnymi uwarunkowaniami*, „Rocznik Lituaniistyczny” 2016, t. 2, s. 47–91.
- Pietrkiewicz I., *Książki z kolekcji magnackich w Wielkim Księstwie Litewskim – interdyscyplinarne opracowanie i metodologia badań*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia” 2021, t. 19, s. 35–46.

Religijność literatury polskiego baroku, red. C. Hernas, M. Hanusiewicz, Lublin 1995.

Stojek-Sawicka K., *Duchowieństwo katolickie w życiu Radziwiłłów nieświeskich w XVIII wieku*, Toruń 2001.

Stojek-Sawicka K., *Relacje dominikanów i dominikanek ze środowiskiem magnackim w czasach saskich i stanisławowskich na przykładzie rodu Radziwiłłów nieświeskich*, [w:] *Święty Jacek i dziedzictwo dominikanów*, red. E. Mateja, A. Pobóg-Lenartowicz, M. Rowińska-Szczepaniak, Opole 2008, s. 541–557.

Mundus librorum in Nieśwież. Magnate identity versus the monastic spirituality

Abstract

Nesvizh (Nieśwież) – the town of the Radziwiłł family, and at the same time the centre of the activity of a number of monastic institutions, especially the Jesuits sponsored by Mikołaj Krzysztof Radziwiłł – is an interesting example of how magnate religiosity was built and what was its scope. The renunciation of Calvinism and the model of *miles christianus* implemented over the years became the basis for Radziwiłł's religious, social, and political activities, but it was also continued by his successors, the successive guardians of the Nesvizh estate. Their role model that combined models of a citizen, a Christian and a believing Church's religious attitude was built on personal contacts, reading, and texts produced in the surroundings of the court or at his request. This model being perpetuated in communication, texts created for and inspired by ordinands and their families is the best example of coexistence and mutual influence of secular and the ecclesiastical communities in creating and strengthening the identity of the magnates in the context of the roles proposed and ennobled by orders in the post-Tridentine era.

Keywords: historical collection, library science, Grand Duchy of Lithuania, Radziwiłł family, Polish-Lithuanian aristocracy, Reform of the Catholic Church.